

# URTX

## **L'ARQUEOLOGIA I LA RECUPERACIÓ DEL PATRIMONI MONUMENTAL: EL CAS DELS CASTELLS DE L'URGELL**

---

**Joan Ramon González Pérez**

# L'ARQUEOLOGIA I LA RECUPERACIÓ

## DEL PATRIMONI MONUMENTAL:

### EL CAS DELS CASTELLS DE L'URGELL

Comunicació

**Joan Ramon  
González Pérez**  
Responsable del Servei  
d'Arqueologia de la  
Fundació Pública  
Institut d'Estudis  
Ilerdencs de la  
Diputació de Lleida

El propòsit d'aquesta comunicació és mostrar la importància que té la documentació arqueològica en els jaciments monumentals i d'una manera especial en els castells de la comarca de l'Urgell. La limitació geogràfica està motivada òbviament per la convocatòria d'aquestes jornades, mentre que la castellològica és conseqüència de l'especialització derivada d'una de les línies de treball que emmarquen els projectes d'investigació del Servei d'Arqueologia de la Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida (IEI): "La coexistència de dos mons diferents: la cultura islàmica i la cristiana. El cas de les fortificacions de l'alta edat mitjana".<sup>1</sup>

#### **El paper de l'arqueologia en la recuperació del patrimoni monumental**

L'arqueologia és una disciplina històrica encara jove que cada vegada està ocupant més clarament el seu paper fonamental en la investigació del passat, de tot el passat i no solament del més antic. Però per això ha calgut superar tòpics plenament relacionats amb els orígens de la seva pràctica, la qual va estar íntimament lligada a l'interès col·leccionístic per la cultura material de les grans civilitzacions; aquesta va ésser originalment la raó d'anar a excavar als llocs on hi havia restes més o menys monumentals d'aquells pobles que, sobretot a partir del segle XIX, enlluernaren la curiosa societat occidental. A poc a poc gràcies als objectes mobles i a les restes de les construccions es podia saber més sobre aquelles èpoques llunyanes i fascinants alhora. Aquesta nova concepció va donar a l'arqueologia el seu caire més científic, encara que lligat a bones dosis d'exotisme i d'aventura. De totes maneres el pas per entendre l'arqueologia com un mètode científic per conèixer el passat estava donat, i l'aplicació d'aquesta idea a la investigació de les cultures locals dels di-

versos països europeus, més modestes però no per això menys interessants, no era més que una qüestió de temps; aquesta evidència va permetre descobrir un passat prehistòric gairebé desconegut.<sup>2</sup>

El fet que solament l'arqueologia pugui donar informació sobre els temps més primitius va motivar un nou tòpic: el de la identificació gairebé exclusiva de l'arqueologia amb l'estudi del món antic, és a dir, aquell conegut especialment per les cultures amb restes monumentals, com per exemple Egipte, Mesopotàmia, Grècia i Roma. Els temps anteriors eren objecte d'estudi per als prehistoriadors, els quals anaven desenvolupant cada vegada una metodologia més acurada per intentar reconstruir la història a partir de les senzilles despulls que trobaven en els jaciments menys monumentals. Amb el temps es va passar curiosament de considerar l'arqueologia i la prehistòria com a activitats pràcticament diferents a identificar-les completament;<sup>3</sup> semblava que solament es pogués realitzar investigació arqueològica als temps prehistòrics i, com a molt, en aquelles cultures que tenen ja un repertori més o menys ampli de textos escrits, però es continuava ignorant que l'estudi arqueològic serveix per a qualsevol moment històric. Per aquesta raó l'aplicació al moment medieval de la metodologia arqueològica, la qual era cada vegada més rigorosa en el registre de les dades descobertes i en la col·laboració pluridisciplinària per tal d'aconseguir la millor interpretació de la informació documentada, fou un procés lent que va començar en el nostre país fa aproximadament trenta anys i que ha estat plenament acceptat no fa gaire.<sup>4</sup> Més recent és encara l'arqueologia de les èpoques modernes, la qual és gairebé imprescindible de practicar en la majoria de jaciments, siguin de l'època que siguin, i que es mereix el mateix tractament de serietat científica que qualsevol altre moment històric.<sup>5</sup> L'interès actual per

la denominada arqueologia industrial ha ajudat en gran mesura a la integració plena de l'estudi de les restes materials del passat en qualsevol projecte de recerca històric i avui és cada vegada més superada la idea d'associar arqueologia a un moment històric determinat, i s'entèn com una manera d'estudiar qualsevol època passada. Aquest estudi serà fonamental, important o complementari, segons la informació escrita conservada d'un període o d'un indret, però sempre tindrà un paper l'activitat arqueològica.<sup>6</sup> Aquest esquema de l'evolució de l'arqueologia es pot veure pràcticament igual a casa nostra, i fins i tot a les terres lleidatanes.<sup>7</sup>

Tradicionalment la metodologia arqueològica s'ha considerat d'utilització gairebé exclusiva per als jaciments situats en despoblat i dels quals gairebé res s'apreciava superficialment fins a la realització de les corresponents excavacions. L'aplicació de la investigació arqueològica a les ciutats amb un passat històric important va donar una nova dimensió a les possibilitats de l'arqueologia, la qual estudia amb el mateix rigor tota la llarga seqüència formada en el subsòl i que permet conèixer amb detall tota la història de la ciutat, des de les etapes més modernes fins a les més antigues. Finalment cal afegir una nova possibilitat en la pràctica de la disciplina arqueològica, i és la seva aplicació a l'estudi de monuments que conserven en gran part la volumetria original i de vegades, com és habitualment el cas de les esglésies, es mantenen encara utilitzats en l'ús per al qual foren creats. No cal dir que tant l'objectiu científic com la metodologia bàsica són els mateixos en cadascuna de les variants mencionades; però evidentment les característiques peculiars de cada jaciment, ja sigui rural, urbà o monumental, originaran uns plantejaments de registre quelcom diferents. Les diferències vindran marcades especialment pels aspectes extrínsecs (projecte d'investigació, urgència de la intervenció, disponibilitat pressupostària, col·laboració institucional i veïnal, etc.) o pels intrínsecs (estat de conservació del monument, complexitat i seqüència evolutiva, importància històrica, etc.).

La intervenció arqueològica en monuments històrico-artístics és una modalitat d'investigació històrica molt nova i és un complement imprescindible de la documentació escrita existent sobre un edifici. De vegades els resultats d'una excavació corroboraran la informació localitzada en els textos, i d'altres aquesta informació ajudarà a la interpretació d'unes restes més o menys dubtoses, però sempre el resultat d'aquesta doble investigació serà la de millorar el coneixement que podem assolir sobre l'edifici. Aquesta documentació sobre l'evolució d'una construcció és fonamental, ja que

permetrà elaborar un projecte arquitectònic més bo que si s'hagués fet sense cap estudi històric previ, evitant sorpreses en l'execució de l'obra i sobretot la destrucció de testimonis essencials per a la reconstrucció històrica del monument. La intervenció arqueològica d'un edifici en gran part conservat dempeus té una característica especialment singular: l'existència dels murs, i moltes vegades també dels diferents pisos, que emmarcaren la vida de l'edificació; però cal ser conscients que en aquelles parets hi ha una quantitat molt important d'informació històrica (obertura de noves portes i finestres, cegament de les velles, canvis de nivell dels pisos, les diferents capes de pintures i d'arrebossats, els grafitis realitzats a sobre, etc.), que estudiada amb una correcta metodologia pot ajudar a conèixer millor l'evolució de la construcció. Però aquest estudi arqueològic té una peculiaritat fonamental: es pot fer sense l'excavació tradicional i aquesta és una de les novetats més interessants que ha aportat l'aplicació del sistema de registre Harris a l'estudi dels monuments i que ha desenvolupat una nova especialitat coneguda com a arqueologia de l'arquitectura.<sup>8</sup> A Catalunya el Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona és un dels equips capdavanters en l'aplicació de la metodologia pluridisciplinària a l'hora de plantejar-se la intervenció en un monument arquitectònic, i ha estat el model seguit en gran part pel Servei d'Arqueologia de la Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs.<sup>9</sup>

A priori pot semblar una afirmació òbvia, considerar necessària la intervenció arqueològica en els projectes de recuperació o de restauració dels edificis d'interès històrico-artístic, però malauradament a la pràctica resulta encara poc habitual la incorporació del treball arqueològic en els projectes de recuperació del patrimoni immoble. Amb l'excusa d'una pressa inexistent o de la mancança de recursos econòmics, es deixa de banda l'arqueologia en moltes ocasions de la manera més descartada, perquè es considera un luxe que retardarà l'obra o que encarrirà uns pressupostos normalment milionaris. No s'ha d'oblidar que en el lloable desig de recuperar un emblemàtic edifici d'una població ha d'haver-hi prèviament un clar i imprescindible propòsit: conèixer-lo com més millor. Resulta indignant que en nom de la rehabilitació monumental es perdin definitivament una sèrie de dades històriques sobre una edificació, les quals no solament haurien estat força útils per solucionar els problemes plantejats en el projecte, sinó (cosa molt més greu), que són una informació irreplicable que ajudaria a reconstruir amb més exactitud el complicat puzzle de la història. Per aquesta raó resulta imprescindible la intervenció dels historiadors en les obres efectuades

en els edificis històrics. Ha de quedar clar que com a historiador s'ha d'entendre el professional de la història, el qual és tot aquell qui realitza un rigorós i metòdic estudi del passat; és a dir, és tan historiador aquell qui investiga en els documents d'un arxiu com aquell qui ho fa directament en el monument, estudiant tant les evidències conservades en les estructures visibles com en les possibles excavacions. Al primer li direm documentalista, i al segon, arqueòleg, però tots dos són historiadors. Evidentment en qualsevol obra cal també la intervenció d'un altre professional, el qual és ja plenament acceptat com a necessari per tota la societat: es tracta de l'arquitecte. No volem, ni molt menys, restar protagonisme a aquest darrer, sinó solament situar-lo en el seu camp estricte d'actuació. Malauradament encara hi ha molta gent que es considera preparada per realitzar un estudi històric, quan l'única cosa que té és una clara afecció; ara bé, hi ha algú que tenint una afecció per la construcció accepta la responsabilitat de fer una obra sense comptar amb la titularitat adequada? Ningú. Fins que no s'apliqui sistemàticament el treball interdisciplinari en la recuperació del patrimoni, les coses no aniran bé. Es restauraran molts monuments i aparentment s'hauran salvats de la ruïna, però què sabrem sobre la seva evolució? Quines dades s'hauran destruït per sempre sense haver-se documentat? En definitiva, podem concloure que és fonamental per la consecució d'uns resultats òptims en la recuperació del patrimoni monumental la total col.laboració entre arquitectes i historiadors.<sup>10</sup> Per ser fidels a aquest plantejament cal seguir sempre les següents fases a l'hora de plantejar-se una intervenció de recuperació d'un edifici d'interès històric-artístic:

#### **I Documentació i estudi**

És la fase prèvia a qualsevol intervenció. Implica una documentació exhaustiva de l'estat del monument, cosa que permetrà elaborar un primer estudi del qual es derivaran hipòtesis força útils per a la realització del projecte. En moltes ocasions d'aquest primer estudi es veurà la necessitat de realitzar l'excavació pertinent d'algunes de les zones o de tot el conjunt monumental, i no hem d'oblidar que d'aquest treball també s'obtiniran noves dades sobre l'evolució de la construcció.

En aquesta primera fase és l'historiador aquell qui té el paper protagonista, ja que l'arquitecte solament intervindrà en qüestions puntuals que es puguin derivar de la mateixa intervenció.

#### **II Elaboració del projecte**

Un cop l'edifici està ben documentat i és ben conegut, s'està en condicions d'elaborar el projecte de recuperació. Ara és l'arquitecte el protagonista, però gràcies a les dades obtingu-

des en la fase anterior podrà prendre decisions d'una manera més fàcil i adequada. En aquest cas el paper de l'historiador és el d'opinar sobre les qüestions plantejades i sobre les propostes puntuals contemplades en el projecte.

#### **III Execució de l'obra**

En aquesta fase continua l'arquitecte com a màxim responsable, però l'historiador torna a tenir un paper destacat en el seguiment de l'obra, ja que determinats aspectes que no s'hagin pogut conèixer bé durant la fase I ara tindran la seva ocasió de ser ben estudiats. La col.laboració entre els dos tipus de professionals s'ha de mantenir millor que mai, ja que alguna dada novedosa podrà implicar un canvi puntual del projecte. Cal dir també que en aquest punt, per metodologia de treball, l'arqueòleg tindrà un paper destacat, ja que la seva presència permanent en l'obra contrasta amb la visita periòdica que realitzen els professionals de l'arquitectura, la qual si bé és correcta per a construccions de nova planta, es mostra totalment insuficient per a edificis històric-artístics en els quals la sorpresa pot sortir en qualsevol moment. Sorpresa que caldrà documentar i portarà a prendre una decisió, cosa que no pot fer el contractista o el mateix treballador com passa ara habitualment.

#### **IV Divulgació del treball**

Finalment cal donar a conèixer, tant als col·legues en particular com als ciutadans en general, els resultats de la intervenció sobre el monument: les dades de l'estudi previ, per què les coses s'han projectat d'una manera determinada, les sorpreses sorgides durant l'actuació i la valoració final de la tasca realitzada. Encara que alguns aspectes tècnics molt concrets poden interessar solament al corresponent grup d'especialistes, la globalitat del treball cal assumir-la en la major part dels casos en què es pugui donar a conèixer l'obra. D'aquesta manera, a més d'explicar la realitat del treball efectuat, pot servir de referència per a altres intervencions, i sobretot per aconseguir la plena igualtat entre els dos tipus de professionals que tècnicament han de treballar sobre el patrimoni de tots.

#### **Les fortificacions de l'Urgell**

La comarca de l'Urgell és un territori de forma allargassada en direcció nord-sud i els castells més importants es distribueixen en forma de semicercle obert cap a ponent, però no és precisament una de les comarques lleidatanes amb més fortificacions. Dues raons són les causes més importants d'aquesta situació predominant dels castells urgellencs: en primer lloc hi ha el relleu, la distribució del qual és

determinada per la característica física del predomini de la terra plana en contra de les elevacions que es troben al nord (serra d'Almenara), i a l'orient, especialment al sud-est, on finalitzen els altiplans que dominen la veïna comarca de la Segarra. Precisament un punt de penetració en aquesta zona enlairada és la vall del riu Corb, en la qual es troben algunes de les fortaleses urgellenques més importants. En segon lloc hi ha el fet històric que durant el segle XI es realitza l'avançada cristiana aprofitant la relativa seguretat d'aquelles elevacions i l'aturada aquí de la frontera durant pràcticament tota la primera meitat del segle XII, fins conquerir les terres planes presidides per la ciutat de Lleida. Aquest dos factors expliquen la distribució dels castells de l'Urgell.

Es localitzen encara restes de castells i de despoblats fortificats per molts indrets de la comarca. Són casos en els quals l'arqueologia té el paper tradicional d'investigar en jaciments de caire rural i amb pocs vestigis a ull nu, els quals per tant no són l'objectiu d'aquest treball. Però, per exemple, podríem citar les fortificacions de la Figuerosa, l'Ofegat i el tossal del Mor a Tàrrrega, Montperler a Vilagrassa, Castellsalvà a Belianes, la Bovera i el barranc de Ravinagre a Guimerà, Maldanell a Maldà, Montblanquet a Vallbona de les Monges o el mateix castell dels Omells de na Gaia.

Un cas diferent és el de les poblacions que conserven restes de muralles, com Agramunt, Verdú, Tàrrrega i Guimerà, així com també aquelles que tenen vestigis de les primitives **vilescloses**, la solució de tancament més senzilla que feien les localitats més petites per defensar-se dels possibles atacs enemics, a base de construir una casa vora l'altra i oferir un mur exterior comunitari i únic que impedia l'accés al nucli habitat si no era per la porta d'entrada (normalment, una, si bé hi ha casos de dues o més), com per exemple a la Fuliola, a Claravalls o a Maldà. En general els emmurallaments tenen una doble característica, ja que són vestigis de forma lineal i per tant poden tenir una gran longitud; aquest doble aspecte fa que la seva recuperació es limiti habitualment a consolidar-los i integrar-los en zones verdes. Les poques possibilitats de nous usos diferents al testimonial o d'embelliment redueixen aparentment el risc d'alterar la informació històrica que tenen, però resulta evident que cal realitzar les fases indicades anteriorment en qualsevol projecte de recuperació. És a dir, en un recinte emmurallat també l'arqueologia té el seu paper d'estudi, ja que es poden documentar les diferents refaccions murals i els tipus d'aparells constructius, o determinar el seu traçat original quan aquest és parcialment o en gran part perdut.

El cas d'Agramunt pot semblar a primera vista modèlic ja que ha integrat en una bonica plaça pública els dos trams de muralla conser-

vats vora el carrer de la Muralla i tocant al de Vilavella. Sense cap dubte la intervenció ha estat positiva, molt millor que la dèria d'enderrocament que han patit molts indrets fins no fa gaire o la d'abandonament i oblit, que encara és el més habitual en nombroses poblacions de la nostra geografia. Ara bé, si la valorem des del punt de vista de la conservació patrimonial, hi ha alguns retrets que es poden fer al resultat final de l'obra: en primer lloc la muralla s'ha deixat amb alçàries diferents segons sigui la part exterior o la interior, però no com seria el seu funcionament original, i per tant el més lògic, sinó tot al contrari: per dins, seguint el carrer de la muralla, el terra s'ha rebaixat fins arribar a deixar els fonaments i la mateixa roca natural retallada al descobert, mentre que per la banda de fora, on hi hauria abans el desnivell més marcat, s'ha omplert de terra més d'un metre tapant així la paret exterior i els senyals d'un possible fossat. A més cal indicar que per a la conservació dels murs de la tanca agramuntina no és la solució més apropiada, ja que la terra de l'enjardinament exterior es converteix en un acumulador idoni de la humitat que es transmet directament a les filades inferiors, les quals en ser fetes per carreus de gres tenen una permeabilitat que a la llarga donarà problemes a tota l'estructura i afectarà no solament la zona basal sinó per capillaritat a la superior. Tampoc des del punt de vista estètic no és gens favorable el contrast entre els blocs de material prefabricat que es recolzen directament en la muralla, la qual ha estat rejuntada en algunes zones amb un excés de ciment que contrasta amb el perill de caiguda de pedres que encara existeix per la



#### **Estat actual de la muralla d'Agramunt.**

Es pot apreciar el mur de prefabricat que permet nivellar el sòl exterior però origina problemes estètics i d'humitats força importants (Servei d'Audiovisuals de l'IEI)

part de dalt. Finalment la plantació d'arbres que s'ha realitzat tan a prop dels murs dóna un ombrívol espai que pot resultar agradable els dies d'estiu, però avui impedeixen veure els vells paraments, als quals les arrels no faran tampoc cap favor per a la seva conservació (Fotografia 1). Crec, en conseqüència, que és evident que l'obra ha estat feta amb la millor de les intencions, però sense un bon projecte de recuperació que entre d'altres coses contemplés l'estudi previ.<sup>11</sup> Darrerament han sortit notícies a la premsa local sobre el projecte de restaurar la muralla d'Agramunt.

Verdú va tenir una important muralla que tancava la vila des d'un principi i que es va anar ampliant per adaptar-se al creixement de la població. Malauradament, poca cosa resta actualment visible, a excepció de la part directament relacionada amb el castell i que dóna directament a la vall del Cercavins. És possible, però, que hi hagi restes dels vells murs amagats actualment per les cases que s'hi adossaren quan aquests ja perderen la seva finalitat protectora.<sup>12</sup>

Tàrrrega ha tingut pitjor sort en la conservació de la seva muralla. Obres relativament modernes no han destacat pel respecte a la vella estructura, com saben molt bé els tècnics del museu comarcal. Encara que de cronologia contemporània, el tram de muralla del Reguer està integrat plenament en el mur dret de contenció de l'Ondara; les dues torres cilíndriques que es conserven són un espai avui tancat que pot ser factible d'un hipotètic ús, i resulta evident que independentment de l'època, és avui un sector singular de la ciutat que cal estudiar i respectar acuradament en futures obres. Semblant tractament haurien de tenir les fortificacions del segle XIX que envolten l'ermita de Sant Eloi.

A Guimerà es conserva probablement el recinte emmurallat més complet de tot l'Urgell, el qual ha estat estudiat per Joan Barrufet;<sup>13</sup> malauradament la darrera intervenció sota l'església parroquial i vora el portal de llevant es ressent d'un excés de pedra que tapa parcial-

ment la muralla, i sobretot de la manca d'estudi i seguiment arqueològic apropiats; a la banda contrària de la muralla, en el sector nord-occidental proper al portal de Tàrrrega, s'ha consolidat l'any 1996 el mur de tanca segons projecte de l'arquitecte Joan Gangoleig, però prèviament s'efectuà per part del Servei d'Arqueologia de l'IEI l'estudi previ, al qual seguí la discussió pluridisciplinària del projecte i finalment s'efectuà un seguiment de l'obra. Solament resta la divulgació, que d'alguna manera fem ja ara. La documentació del sector de ponent del recinte de Guimerà va permetre veure que allí la muralla original medieval no existia i que les restes conservades corresponien a un baluard triangular fet probablement en el segle XVI, igual que l'existent al sud-est del castell i que protegiria un possible accés a la vila pel cobert de cal Tramp;<sup>14</sup> igualment l'aeri tram superior no era més que un contrafort de la casa construïda en època postmedieval a sobre del cingle, quan ja la muralla havia perdut la seva funció defensiva; per tant hom decidí reconstruir el mur amb aquest aspecte funcional que havia tingut darrerament, i així al mateix temps es consolidava el gres basal que per l'erosió amenaçava l'estabilitat de la construcció (Fotografies 2 i 3).

### Els castells urgellencs

Hi ha també un considerable nombre de castells urgellencs que encara conserven una part relativament important de la vella estructura, i que esdevenen importants referències emblemàtiques per les poblacions que s'hi aixopluguen.<sup>15</sup> Alguns solament mostren avui les seves despulles més o menys encimbellades,

**Estat del mur de tanca de la població de Guimerà pel NW**  
abans de la seva consolidació (Servei d'Audiovisuals de l'IEI)

**Estat del mur de tanca de la població de Guimerà pel NW**  
després de la seva consolidació (Servei d'Audiovisuals de l'IEI)



com Anglesola, Castellnou de Montfalcó, Ciutadilla, Claravalls, la Guàrdia d'Urgell, Guimerà, Maldà, Montfalcó d'Agramunt, el Pilar d'Almenara i Tàrraga. D'altres tenen encara espais o cambres dins dels murs que poden ser utilitzats per a diferents necessitats de la població, com és el cas de Bellpuig. Finalment tenim el de Verdú com un exemple excepcional per la bona conservació, i el de Montclar, que és un dels pioners en el suggerent projecte de fer visitables els castells. Aquests tretze castells són aquells que per les seves característiques de situació, conservació o singularitat poden ser o han estat objecte de projectes de recuperació, en els quals la metodologia arqueològica ha estat incorporada de manera total, parcial, anecdòtica o inexistent. Precisament una valoració dels resultats segons hagi estat el grau d'intervenció arqueològica serà el que centrarà la resta de la present aportació a les jornades.

### **Castell d'Anglesola**

Les restes del castell d'Anglesola són probablement de les menys conegudes de la comarca. El caire particular i la manca de monumentalitat exterior són probablement les causes que més han ajudat a aquest fet. No coneixem cap tipus de projecte, però és evident que qualsevol intenció de recuperar el que es conserva del vell castell ha de tenir un rigorós treball de documentació previ.<sup>16</sup>

### **Castell de Bellpuig**

No deixa de ser una inesperada sorpresa per al visitant de Bellpuig, atret a la localitat per monuments de la categoria del Mausoleu de Ramon de Cardona o el monestir de Sant Bartomeu, trobar-se encara amb una estructura considerable del vell castell que dominava la població; aquesta correspon bàsicament a tota la part inferior, que resta gairebé intacta però amagada per les cases que l'envolten. La visió del costat meridional, on a més hi ha part del parament de la primera planta, pot donar encara idea del bon acabat que tindria tota la fortificació. Resulta evident que la construcció de l'edifici del col·legi públic al costat nord és poc respectuosa per a la vella fortalesa, però la veritat és que l'aprofitament del mur exterior com a base, permet fer-se una idea força aproximada del volum i de l'aspecte monumental que tindria originalment la fortificació. Les galeries subterrànies existents a la zona sud i nord tenen actualment diversos usos: sala d'actes, aules de música, taller de ceràmica i central telefònica. Es pot dir que aquestes funcions ajuden a donar utilitat, i per tant vida, a la fortalesa; solament l'excessiva compartimentació de la part del conservatori dificulta apreciar l'estructura original, però les modernes divisions es poden enderrocar fàcilment quan es vulgui. Abans de realitzar cap actuació a la for-

talesa, l'ajuntament de la localitat va sol·licitar de manera exemplar al Servei d'Arqueologia de l'IEI l'estudi històric corresponent. Aquest treball arqueològic de documentació de les restes existents va permetre l'elaboració d'una hipòtesi sobre l'evolució de l'edifici i, en conseqüència, entendre millor l'estructura actual per tal de poder orientar les futures intervencions que es vulguin realitzar.<sup>17</sup>

### **Castell de Castellnou de Montfalcó**

És un dels monuments més importants i antics de la comarca de l'Urgell. Considerat per alguns autors una fortificació romana,<sup>18</sup> consisteix en una estructura semicircular d'aparell ciclopi, que té al bell mig la base d'una torre cilíndrica medieval.<sup>19</sup> El seu estudi rigorós era una necessitat urgent que sortosament serà una realitat aviat, ja que el Museu Comarcal de l'Urgell té projectada una intervenció sistemàtica dirigida per Oriol Saula, segons consta en la ponència presentada en aquestes jornades sobre el patrimoni arqueològic, i que ha estat elaborada conjuntament amb Jaume Badias.

### **Castell de Ciutadilla**

La situació del castell de Ciutadilla, dominant la població situada al mig de la vall del Corb, el converteixen, amb el relativament bon estat de conservació, en un dels castells més emblemàtics de la comarca. L'existència d'una enlairada torre que destaca per sobre de tot el conjunt monumental és un element singular que té molt a veure amb la consecució d'aquesta imatge. El castell té el seu origen en el segle XI, si bé actualment no hi ha res que correspongui a aquell moment, ja que l'estructura conservada és bàsicament renaixentista.<sup>20</sup> Els elements més antics els trobem a la banda septentrional, on hi ha una espaiosa cambra rectangular coberta amb volta apuntada. Altres elements de l'angle nord-oest de l'edifici, on es pot apreciar una finestra coronella d'arquets trilobulats, o diverses portes dovellades de mig punt, han estat cegats per l'obra efectuada al segle XVI, però encara permeten copsar com era el castell a la baixa edat mitjana, quan era el gòtic l'estil de moda i no s'havia imposat el classicisme que impera a la resta del monument, sobretot a la part oriental. De totes maneres, resulta evident com han estat modificades algunes zones al llarg dels anys, sobretot amb l'espoliació soferta a la galeria que cobria l'escala del pati. D'uns anys ençà hi ha hagut diversos intents de recuperar la fortalesa, i si més no d'impendir-ne el progressiu enderrocament. La consolidació amb una biga de ferro de la base de la torre per sota de la seva porta d'entrada o els diferents tancaments de les cambres accessibles són una prova d'aquest intent de conservar la construcció, el qual culminaria, de mo-

**Entrada a l'àmbit 3  
del castell de  
Ciutadilla.**

L'eliminació de la vegetació va permetre localitzar elements arquitectònics caiguts dels murs (Servei d'Audiovisuals de l'IEI)



ment, amb el camp de treball organitzat per l'Institut de la Joventut a instàncies del Consell Comarcal de l'Urgell, la direcció tècnica del qual fou encarregada al Servei d'Arqueologia de l'IEI. Durant la segona quinzena de juliol de 1995 un conjunt de vint-i-vuit nois i noies, sota la direcció de Josep Medina i del sotasignat, realitzaren dues tasques importants a la fortalesa: per una banda, fou netejat tot el sector del fossat de la vegetació existent, la qual cosa va permetre recuperar elements arquitectònics caiguts dels murs (Fotografia.4), així com d'altres testimonis que varen permetre conèixer la fase de reconversió de l'espai defensiu en quadres i pallisses; per una altra banda, es va realitzar la supressió i

la classificació dels diversos munts de pedres que hi havia per diferents llocs del castell, concentrant en el pati aquelles que corresponien a elements arquitectònics destacables i col·locant fora de l'edifici els carreus o les simples pedres. Fou també netejada l'habitació corresponent al segon pis de la construcció situada al nord-est, i que és actualment la més ben conservada de tota la fortalesa, per la qual cosa havia estat utilitzada fins ara com a magatzem provisional; aquesta actuació va permetre documentar les reparacions del paviment, així com la troballa de petites obres efectuades modernament, quan s'usaria l'àmbit com a estable. La neteja de la zona exterior a la porta d'entrada va permetre la localització d'un mur que tancaria el primer àmbit de la subdivisió realitzada en el fossat (Fotografia 5). L'estada del grup de treball fou coordinada amb la del contractista Josep Terés, per tal d'ajudar en les tasques i sobretot construir pilans de maó que asseguressin els arcs i les llindes de les portes i finestres del castell. També fou traslladada la porta metàl·lica a l'inici del camí, vora el mur del fossat, per així protegir també la part exterior. El compromís d'aquell treball va ser per una banda efectuar un manteniment de les obres realitzades, bàsicament llençar herbicida, i per una altre, elaborar un estudi històric que documentés la fortalesa en el seu estat actual, el qual seria la base científica d'un pla director que emmarqués en un futur les intervencions en el castell. Malauradament la primera actuació no s'ha fet i l'herba torna a ocupar l'espai netejat. En allò que respecta a l'elaboració de l'estudi històric, encarregat al Servei d'Arqueologia de l'IEI, s'ha finalitzat la fase de documentació i el document es lliurarà al consell el proper any 1997.<sup>21</sup>

**Restes del mur que  
tancaria l'àmbit 1 del  
castell de Ciutadilla.**

Fou localitzat durant la campanya efectuada l'any 1995 (Servei d'Audiovisuals de l'IEI)





## Castell de Claravalls

Probablement sigui aquest un dels castells més desconeguts de la comarca, tot i trobar-se presidint la població, per la qual es passa forçosament tot seguint la carretera que uneix Agramunt i Tàrrega. Com és habitual, el nucli habitat s'extén per la vessant de solana de l'elevació on s'aixeca la vella fortalesa; aquesta és bàsicament una construcció dels segles XVI i XVII, a la qual se li han anat realitzant modificacions en les centúries següents. Aquest procés d'adequació del vell edifici als habitatges en què els propietaris més recents el varen subdividir ha estat la raó de la diversa fortuna de les parts de la fortalesa: algunes han estat modificades fins al punt de no reconèixer la vella estructura, com a la zona de llevant; d'altres s'han conservat en bastant bon estat, com la part occidental i el tram corresponent a la porta existent a migjorn; la part corresponent a la cantonada sudoest està enderrocada i el tram de llevant de l'ala sud ha estat fa poc arranjat com una moderna residència encastada en una vella obra. Aquí crida l'atenció el fet d'observar les actuals caixes de persianes sota les llindes de pedra de les finestres, entre d'altres atemptats al bon gust o al respecte en vers el patrimoni (Fotografia 6); com també poden ser els desguassos, les baranes o l'obertura de nous accessos; tot això, sense veure l'interior, el qual suposem que ha estat més intensament modificat. A la dificultat d'estar el castell de Claravalls dividit entre diferents propietaris, s'afegeix la inexistència d'un estudi previ que hagi pogut orientar un bon projecte global en el qual emmarcar les successives obres que s'hagin fet o que encara s'hagin de fer.<sup>22</sup>



## Torre de la Guàrdia d'Urgell

La singularitat de la torre de la Guàrdia rau en la seva forma rectangular i en el fet de correspondre a una cronologia tardana: al segle XII avançat. El seu estat de conservació és bastant acceptable, tot i que té una esquerda en el mur sud, però és la part corresponent a la terrassa original la que és més urgent de recuperar.<sup>23</sup> L'entorn es troba arranjat modernament, cosa que indica una voluntat d'integrar el vell monument en la trama urbana de l'actual població. Malauradament radera d'aquesta necessària intervenció s'amaga novament una manca d'un projecte global i l'absència d'una voluntat d'estudiar convenientment la torre; com sempre, s'ha perdut una ocasió magnífica, si no irreplicable, d'investigar arqueològicament part de l'exterior de la petita fortalesa, a més d'aconseguir uns resultats molt discutibles (Fotografia 7).

## Castell de Guimerà

El conjunt medieval de la població de Guimerà

**Detall de la poc afortunada adequació del castell de Claravalls**  
a les actuals necessitats d'habitabilitat (Servei d'Audiovisuals de l'IEI)

**La torre de la Guàrdia d'Urgell**  
sobre el discutible mur i les escales construïdes recentment a manera de podium (Servei d'Audiovisuals de l'IEI)

no estaria complet sense l'existència del corresponent castell que des del punt més enlairat presidís el singular nucli de la vall del Corb.<sup>24</sup> Malauradament la vella fortalesa ha sofert més que d'altres, i l'abandonament que va patir després de la desfeta bèl·lica del 1835<sup>25</sup> la convertiren en fàcil pedrera per a les diferents construccions de la contrada. A poc a poc la imatge de la torre mig esberlada esdevé emblemàtica i s'oblida que si bé és l'estructura més antiga, construïda al segle XI, al seu voltant va créixer tota una fortalesa que després va esdevenir residència i centre de la corresponent explotació agropecuària.<sup>26</sup> L'any 1971 passà a ser propietat de la Diputació de Lleida. L'any 1984 el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya realitzà una forta intervenció a la base de la torre,<sup>27</sup> la qual fou recuperada volumètricament fins gairebé al primer pis, però malauradament la solució donada a la porta és del tot incorrecta i, sobretot, allò que és més greu: es destruïren totes les restes d'estructures i unitats estratigràfiques existents en un radi de tres metres aproximadament a tot el seu voltant. Novament un exemple d'una intervenció puntual que no veu més enllà de l'objectiu immediat: consolidar la torre. Ha mancat un pla global, i sobretot, el corresponent estudi d'allò que les màquines destrossaren en nom de la restauració.

Evidentment la idea de la recuperació del castell i del seu entorn era una preocupació constant per a l'Ajuntament de Guimerà, que insistia al seu propietari per què realitzés la corresponent intervenció. La idea consistia en construir un accés còmode i enjardinar el castell per fer més agradable la visita. Però per una vegada les coses es feren d'una altra manera, gràcies a l'especial sensibilitat del diputat

Santiago Sindreu, president de la Comissió de Patrimoni de la Diputació de Lleida, que encarregà paral·lelament al projecte arquitectònic una intervenció arqueològica al Servei d'Arqueologia de la Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs. L'excavació s'endegà l'any 1990 sota la direcció de Josep Medina amb la desconfiança habitual per part del consistori d'esmerçar temps i diners per una feina d'aquestes característiques. Sortosament els resultats ens ajudaren a convèncer ràpidament i de manera definitiva l'alcaldeessa, Maria Salvadó, fins al punt d'esdevenir una excel·lent col·laboradora. La troballa dels murs de les diferents habitacions de la fortalesa, en alguns punts amb alçades superiors als dos metres, permetia recuperar l'autèntic espai que havien tingut els habitants darrers del castell a la planta baixa, però a més es podia deduir una important quantitat d'informació a l'estudiar les diferents obres i refaccions que mostraven les parets descobertes sota la gruixuda capa de runa.<sup>28</sup> El trasllat de l'excavació arqueològica a la part meridional per tal de conèixer com podria ser l'accés original obligà a modificar el projecte elaborat pels arquitectes Josep Angel Corbella i Carles Llop, que apostaren amb bon criteri per recuperar el trajecte de la rampa del segle XVI, que es localitzà parcialment conservada.<sup>29</sup> El projecte d'estudi arqueològic del castell de Guimerà ha seguit el seu curs, condicionat per les disponibilitats pressupostàries, les quals de totes maneres han permès continuar gairebé de manera ininterrompuda els treballs que de moment han donat interessants resultats sobre la història i l'evolució de la fortalesa. Finalment, com a mostra final de la necessitat de la tasca arqueològica prèvia a qualsevol intervenció en un monument arquitectònic, podem citar el cas de la darrera cam-



**Troballa dalt de la torre del castell de Guimerà,**  
d'una coberta moderna de teules durant la campanya de 1996 (Servei d'Audiovisuals de l'IEI).

panya finalitzada l'estiu del 1996, quan es realitzava la consolidació de la secció de la torre i es volia netejar la terra que cobria la part conservada de la terrassa. Sense cap dubte endegàrem, segons teníem contemplat en el projecte arqueològic, l'excavació sistemàtica d'aquelles unitats estratigràfiques, cosa que ens ha permès documentar una teulada construïda quan la torre va ser amortitzada com a lloc de guaita, així com elements per primer cop estudiats de l'acabament d'aquest tipus de torre amb una estructura de fusta que cobria la terrassa superior (Fotografia 8).

### Castell de Maldà

La població de Maldà està situada en la confluència del Maldanell amb el riu Corb i justament a l'extrem occidental de l'esperó amb què acaba la serra que corre entre mig de les dues valls es troben les restes del castell. L'estructura de planta rectangular està mig enrunada i exteriorment correspon a la darrera reforma realitzada a la fortalesa en el segle XVI per tal d'adequar la vella estructura defensiva a una construcció més apropiada per a la confortabilitat dels seus residents. A l'interior es conserven no obstant estructures que es corresponen amb la fase medieval del castell, si bé semblen posteriors a aquella que es basaria originalment al segle XI per fortificar la frontera en un indret tan estratègic. El castell ha estat objecte d'estudis de caire històric,<sup>30</sup> però resta pendent l'elaboració de la corresponent documentació exhaustiva que permeti elaborar un projecte de recuperació. La creació del patronat i l'interés del consell comarcal per la seva restauració permeten pensar que serà realitzada aquesta tasca en un futur proper. Tant de bo que, ja que s'està a temps de realitzar bé les coses, es faci una intervenció segons la proposta ideal indicada en aquest treball.

### Castell de Montclar

Aquesta fortalesa, envoltada per terres de la Noguera, és l'única que continua realitzant exclusivament les funcions de residència de la família propietària. El senyor Manuel de Miguel Mornet la cuida de manera excel·lent, i ha sabut compaginar el respecte pel passat, que es pot copsar en la major part de les habitacions de l'edifici, amb la necessària confortabilitat que demanen actualment els nostres temps. Amb aquest esprít ha estat un dels castells pioners, juntament amb el veí de Montsonís, en l'endegament de la Fundació Castells Culturals de Catalunya, la qual, amb una sèrie d'iniciatives, fomenta el coneixement de les fortaleses del país, i de manera especial mitjançant les visites públiques. El fet d'obrir les seves portes al visitant encuriós permet veure una possibilitat que no s'ha d'oblidar en la conservació del ric patrimoni que ha arribat

als nostres dies: el turisme cultural. El castell de Montclar com a construcció viva que és, fa gairebé innecessari de plantejar-se una restauració convencional, si bé l'especial sensibilitat de la família de Miguel ens permet creure que qualsevol intervenció que es realitzi en un futur, per petita que sigui, tindrà la necessària documentació prèvia i el corresponent estudi històric.<sup>31</sup>

### Castell de Montfalcó d'Agramunt

No és massa coneguda aquesta fortificació, situada a l'esquerra del riu Sió, al sud de la fortalesa de Castellnou, i en un esperó lleuantí de la serra d'Almenara. La població original ha crescut, com és gairebé preceptiu, pel pendent meridional de l'elevació, si bé un modern eixample s'ha bastit pel petit altiplà que hi ha cap a l'est. Bàsicament es conserva tota la façana septentrional de la fortalesa, que està formada per una torre rectangular en l'angle nord-est, un llenç que aixopluga la porta dovellada i una estructura que lliga amb una torre més primitiva, també rectangular, existent a ponent. Res no hi ha del mur meridional. L'interior és ple de runa i això permet pensar que una intervenció arqueològica podria encara donar important informació sobre aquest petit castell urgellenc. Ara bé, la plaça feta a la banda nord dificulta a curt termini aquest estudi, ja que cal pensar que si bé l'obra no afectaria al subsòl, el modern paviment ho impedirà per uns quants anys. Quelcom semblant podem dir del talús bastit al peu de la torre angular, que probablement hauria pogut tenir una solució igual de pràctica, però molt més estètica i sobretot respectuosa per la base original (Fotografia 9). Finalment, de manera senzilla, amb ciment no disimulat, s'ha consolidat la secció



### **El castell de Montfalcó d'Agramunt:**

una consolidació no massa afortunada. És visible el ciment dels murs i el talús al peu de la torre (Servei d'Audiovisuals de l'IEI)

del mur de la torre, tasca imprescindible però que segurament no ha comptat amb el corresponent estudi previ. El castell té unes curioses espitlleres que juntament amb d'altres elements estructurals permeten situar-lo bàsicament en el segle XVI, si bé hi ha restes anteriors, com ja hem dit, a la part oest, que podrien correspondre al seu origen medieval.

#### **Torre del Pilar d'Almenara**

Obra realitzada després de la conquesta d'Agramunt pel comte Ermengol IV l'any 1070. Està situada al capdamunt del darrer relleu orogràfic d'importància que esdevingué l'última línia de frontera abans de conquerir definitivament les terres planes de l'actual Catalunya Occidental.<sup>32</sup> És una construcció cilíndrica de quinze metres d'alçària, que està subdividida interiorment en tres pisos separats per voltes de mitja taronja: el primer correspon al nivell on s'obre la porta d'entrada, a sis metres del terra; per sota hi ha la cambra baixa a la qual s'accedia per una escala mòbil mitjançant una obertura existent al bell mig de la volta; per sobre trobem el segon pis, al qual s'arriba per un buit trapezoïdal a la banda nord de la segona volta; finalment una nova obertura de la mateixa forma en el costat oest permet accedir a la terrassa des d'on es feia la funció de guaita corresponent. Correspon al tipus de construcció típica de l'establiment de la frontera cristiana, que en el cas d'Almenara esdevé un bon exemple del darrer tipus evolutiu d'aquesta senzilla però eficaç fortalesa. El Pi-

lar d'Almenara fou restaurat segons projecte de l'arquitecte Jaume Fresquet l'any 1987. El Servei d'Arqueologia de l'IEI va realitzar un seguiment de les obres (Fotografia 10), cosa que va permetre la localització de la fonamentació d'una estructura relacionada per facilitar l'accés, i que fou trobada en realitzar l'esplanació per muntar la bastida.<sup>33</sup>

#### **Castell de Tàrrega**

Segurament pot sorprendre a molta gent parlar d'un castell a la mateixa ciutat de Tàrrega. Alguns a priori tal vegada el vulguin situar a Sant Eloi, però la realitat és que la vella fortificació està actualment molt a prop del centre de la vila, a ponent de la plaça Major. Per veure l'efecte que encara fan les seves despulles, i sobretot el seu emplaçament, cal anar a migjorn, a l'altra banda de l'Ondara, o bé seguir el nou carrer que creua el riu baixant des de la plaça del Centenari. Bàsicament es conserva dalt de l'elevació tot el recinte rectangular exterior, en alguns trams lleugerament consolidat, si bé és una tasca que caldria realitzar de manera acurada.<sup>34</sup> Probablement el fet que no s'hagi conservat massa en bon estat l'estructura fortificada permet pensar que serà més fàcil la previsió d'una intervenció arqueològica, ja que malauradament la major part de la gent solament associen l'arqueologia amb les ruïnes, i com més arruïnat estigui un edifici, millor que millor per pensar en la tòpica feina dels arqueòlegs. Ens consta que des del Museu Comarcal de l'Urgell s'està preparant un

#### **Estat en que es trobava la part superior del Pilar d'Almenara**

un cop eliminada la terra que hi havia durant la seva restauració l'any 1987 (Servei d'Audiovisuals de l'IEI).



projecte arqueològic a desenvolupar dins de l'objectiu municipal de recuperar l'espai del castell de Tàrrega .

### Castell de Verdú

El castell de Verdú és sense cap dubte la fortificació més important de tot l'Urgell, tant per la bona conservació com pel seu caire monumental. Des del punt de vista històric la fortalesa ha tingut "la sort" de mantenir gairebé intactes les estructures medievals que no han estat principalment modificades per les obres renaixentistes que es realitzaren en d'altres castells. La ben conservada torre cilíndrica, origen de la fortificació, i per tant considerada del segle XI, per la seva estructura interna i d'altres elements podria correspondre més bé al segle XII, amb les dependències construïdes al seu voltant, sobretot a l'ala est, que és on la factura gòtica manté la seva característica arquitectura: sèries d' arcs diafragma esdevenen el normal sistema de sosteniment de les dues plantes existents, encara que a la més coneguda sala de l'abat Copons la coberta actual no correspon a la que fou pensada primitivament. Sortosament la major part de l'edifici és actualment propietat municipal, però malauradament falta, com és habitual, un projecte global que emmarqui les diferents actuacions de recuperació que es facin en el castell, entre les quals s'hauria de fer el corresponent estudi arqueològic de les restes existents. Les cambres meridionals han estat restaurades per l'ajuntament amb molt bon criteri però ha mancat el necessari treball d'investigació previ. Esperem que la restauració prevista a les altres dependències compti amb el desitjable esquema de treball que proposem en aquesta comunicació.<sup>35</sup>

### Conclusió

Hem vist al llarg d'aquest treball que el patrimoni urgellenc, i en especial els castells, ha tingut una sort diferent a l'hora de realitzar intervencions de recuperació. Hi ha hagut actuacions nefastes, com a Claravalls, així com insuficients, la Guàrdia de Tornabous, Montfalcó i Verdú; però també n'hi ha hagut altres d'importants que han ajudat a conèixer millor les fortaleses, com és el cas del Pilar d'Almenara, Guimerà, Ciutadilla i Bellpuig. Finalment en d'altres casos com Tàrrega, Castellnou de Montfalcó o Maldà sembla que el futur pot ser esperançador. En resum, hauria de quedar clar que en tota actuació sobre el patrimoni és fonamental la intervenció dels historiadors per tal de saber de la manera millor possible el passat de la fortalesa en concret o de l'edifici en general; primer perquè és una ocasió irrepetible i segon perquè pot ser bàsic aquest coneixement a l'hora d'elaborar propostes de recuperació

de la construcció.

La conservació del patrimoni històric en general, i en especial dels castells, passa per trobar solucions imaginatives que donin una nova utilitat als monuments, però és difícil aconseguir que totes les velles construccions arribin a tenir un ús estrictament monumental, en el sentit més museològic de la paraula. Resulta evident que el més important per a la vida d'un edifici és donar-li un sentit dins de la societat actual; això facilitarà les inversions necessàries i permetrà en definitiva la recuperació.

La proposta de rehabilitació pot ser conservadora o també imaginativa i valent, però sempre dins d'un respecte bàsic a l'obra original i amb el criteri de la reversibilitat de les noves estructures afegides. Ara bé, no s'ha d'oblidar que aquesta nova proposta ha de fer un tràmit imprescindible, que és aquell que ha de diferenciar l'actual intervenció d'aquelles que sempre s'han fet, seguint el criteri estricte del pragmatisme sense cap respecte per l'obra antiga. Aquest tràmit que ara es proposa és doble: per una banda la documentació i l'estudi més exhaustiu de la realitat del monument (recordem que és una ocasió única de conèixer-lo i per tant és una tasca que han de fer els historiadors), i per l'altra l'elaboració d'un projecte global o pla director que garanteixi la necessària unitat en les diferents obres que tornin a donar vida al monument, però mantenint el difícil equilibri de respecte envers el seu passat; és el moment del treball en equip entre historiadors i arquitectes pel bé de l'edifici en concret i del patrimoni en general.

### Notes

1- GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon: "Servei d'Arqueologia". *Memòria 1992*. IEI. Lleida 1993, pp. 37 i 38.

2- Per ampliar aquesta esquemàtica síntesi es poden veure entre d'altres: DAUX, Georges: *Las etapas de la Arqueología*. Libros del Mirasol. Buenos Aires 1962. CERAM, C.W.: *La Arqueología*. Editorial Novaro. México 1964. DANIEL, Glyn: *Historia de la Arqueología. De los anticuarios a V. Gordon Childe*. Alianza Editorial. Madrid 1974. BENDALA, Manuel: *La Arqueología*. Col·lecció Salvat Temes Clave. Barcelona 1981.

3- A títol d'exemple podem citar obres tan clàssiques com: ALMAGRO, Martín: *Introducción al estudio de la prehistoria y de la arqueología de campo*. Ediciones Guadarrama, 4a. edició. Madrid 1973 (1a. edició 1960). CLARK, Graham: *Arqueología y sociedad*. Akal Editor. Madrid 1980 (traducció i posada al dia de la primera edició de 1939).

4- DE BOÛARD, Michel: *Manual de Arqueología Medieval. De la prospección a la historia*. Amb l'apèndix de RIU, Manuel: "Arqueología medieval en España". Editorial Teide/Editorial Base. Barcelona 1975. BOLÓS, Jordi, i PADILLA, Iñaki: "El món medieval". *L'Arqueologia a Catalunya, avui*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona 1982, p.159.

5- GONZÁLEZ, Joan Ramon: "Jaciments amb ceràmica decorada del segle XVII (Resultats d'una prospecció arqueològica pel Segrià estricte)".

- Miscel·lània Les Terres de Lleida al segle XVII. IEI. Lleida 1984, pp. 215-216.
- 6- Com a exemple de contemporaneïtat: GONZÁLEZ, Joan Ramon, i RODRÍGUEZ, Josep Ignasi: "Una aportació a l'arqueologia contemporània de Catalunya: L'arqueologia de la guerra civil a la vall del Segre". *I Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya*. L'Hospitalet de Llobregat 1988-1993. pp. 294-307.
- 7- RIU-BARRERA, Eduard: "L'arqueologia a Lleida i a la Catalunya de Ponent. Origen i evolució fins a la fi de la dictadura franquista". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 4. Lleida 1994, pp.117-135.
- 8- BROGILOLO, Gian Pietro: "Prospettive per l'Archeologia dell'Architettura". *Archeologia dell'Architettura*, I. Firenze 1996, pp.11-15.
- 9- GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon i SAÉZ ARAGONÉS, Guillem: "El procés de rehabilitació de l'església vella de Sant Joan de Térmens (La Noguera. Lleida)". III Simposi sobre restauració monumental. Barcelona, 19 al 21 de novembre de 1992. *Quaderns Científics i Tècnics*, 5. Barcelona 1993, pp. 65-71.
- 10- GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon: "L'arqueòleg i el patrimoni arquitectònic (I)". *Full d'informació*, núm. 109. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona, novembre de 1994. GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon: "L'arqueòleg i el patrimoni arquitectònic (i II)". *Full d'informació*, núm. 110. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona, desembre de 1994. GONZÁLEZ PÉREZ, Joan-Ramon: "El patrimoni arquitectònic, una visió interdisciplinària". *L'Informatiu del Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona*, núm. 69. Barcelona, primera quinzena, maig 1995, p. 6.
- 11- Diversos autors: L'Urgell: edificis i monuments històrics. Tàrraga 1988, PONS SERRA, Lluís: "Les muralles d'Agramunt". *XXVIII Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*. Tàrraga 1994, (en premsa).
- 12- BOLEDA CASES, Ramon: *Verdú. Des dels Orígens fins a la fi del règim senyorial de Poblet*. Viles i Ciutats, 19. Lleida 1994, pp. 77-80 i 167-176.
- 13- BARRUFET ROIG, Joan M.: "El recinte emmurallat de Guimerà". *XXVIII Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*. Tàrraga 1994 (en premsa).
- 14- ROIG CORBELLÀ, Joan: "Fortificacions medievals i art gòtic religiós a Guimerà". *Recerques Terres de Ponent*, IV. Tàrraga 1983, p. 28.
- 15- Una mostra dels castells monumentalment més importants es pot trobar a l'obra ja citada: Diversos autors: *L'Urgell: edificis i monuments històrics*. Tàrraga 1988.
- 16- CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, pp. 974-983.
- 17- CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, pp. 989-1005. GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon, i MEDINA MORALES, Josep: "Estudi i interpretació de les actuals restes del castell de Bellpuig". *Urtx*, núm. 9. Tàrraga 1996, pp.97-116.
- 18- PUIG I CADAFALCH, Josep: *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona 1934, pp. 72-73. PITA MERCÉ, Rodrigo: "Ossó de Sió. Notas de Arqueologia de Cataluña y Baleares". *Ampurias*, XXVI-XXVII. Barcelona 1965, pp. 307-308. PITA MERCÉ, Rodrigo: "La fortaleza romana de Castell-Iliuró en Castellnou de Sió". *La Mañana*. Lleida, 27 de febrer de 1966. LARA PEINADO, Federico: *Lérida romana*. Lérida 1973, p. 46.
- 19- BURON, Vicenç: *Castells romànics catalans. Guia*. Barcelona 1989, p. 259. GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon: "La torre de Castellnou". *Catalunya Romànica. L'Urgell*. Barcelona (en premsa).
- 20- MONREAL, Lluís, i RIQUER, Martí de: *Els castells medievals de Catalunya*, volum tercer. Barcelona 1965, pp. 243-249. CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, pp. 1006-1014. PIQUER I JOVER, Josep-Joan: "El castell de Ciutadilla". *Ilerda*, XLIII. Lleida 1982, pp. 419-444.
- 21- MEDINA MORALES, Josep Eugeni, i GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon: *Informe-memòria del camp de treball realitzat l'any 1995 al castell de Ciutadilla (l'Urgell)*. Lleida 1996, inèdit.
- 22- CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, pp. 1088-1089.
- 23- CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, p. 1088. BURON, Vicenç: *Castells romànics catalans. Guia*. Barcelona 1989, p. 259 i 260. GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon: "La torre de la Guàrdia d'Urgell". *Catalunya Romànica. L'Urgell*. Barcelona (en premsa).
- 24- DUCH MAS, Joan: "Característiques de la ciutat medieval". *El Castell de Guimerà*. Viles i Ciutats, 9. Lleida 1990, pp.123-142.
- 25- BOLEDA CASES, Ramon: "El setge de Guimerà a la primera guerra carlina". *Recerques Terres de Ponent*, V. Tàrraga 1983, p. 38.
- 26- CAPDEVILA, Sanç: *El castell de Guimerà*. Tarragona 1927. CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, pp. 1015-1028.
- 27- BURON, Vicenç: *Castells romànics catalans. Guia*. Barcelona 1989, p. 260. DUCH MAS, Joan: "El castell de Guimerà, avui". *El Castell de Guimerà*. Viles i Ciutats, 9. Lleida 1990, p.194.
- 28- MEDINA MORALES, Josep Eugeni, i GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon: "Avanç de la primera campanya d'excavació arqueològica al castell de Guimerà". *Urtx*. Núm. 5. Tàrraga 1993, pp.63-78.
- 29- DUCH, Joan; MEDINA, Josep; GONZÁLEZ, Joan Ramon; CORBELLÀ, Josep Àngel, i LLOP, Carles: "Excavacions al castell de Guimerà". *XXVII Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*. Verdú 1991 (en premsa).
- 30- CAPDEVILA, Sanç: "El castell de Maldà". *Estudis Universitaris Catalans*, IX. Barcelona 1919. MONREAL, Lluís, i RIQUER, Martí de: *Els castells medievals de Catalunya*, volum tercer. Barcelona 1965, pp. 251-261. CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, pp. 1030-1045.
- 31- CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, p. 1091.
- 32- CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, pp. 957-963.
- 33- BURON, Vicenç: *Castells romànics catalans. Guia*. Barcelona 1989, p. 259. XANDRI SOLÉ, Joana, i GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon: "El Pilar d'Almenara: estudi i seguiment arqueològic arran de l'obra de restauració". *XXIII Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*. Agramunt 1989 (en premsa). GONZÁLEZ PÉREZ, Joan Ramon: "El Pilar d'Almenara". *Catalunya Romànica. L'Urgell*. Barcelona (en premsa).
- 34- BURON, Vicenç: *Castells romànics catalans. Guia*. Barcelona 1989, p. 260. CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, pp. 1057-1070.
- 35- MONREAL, Lluís, i RIQUER, Martí de: *Els castells medievals de Catalunya*, volum tercer. Barcelona 1965, pp. 235-241. CATALÀ ROCA, Pere: *Els castells catalans*, v. VI, segona part. Barcelona 1979, pp. 1071-1082. BURON, Vicenç: *Castells romànics catalans. Guia*. Barcelona 1989, p. 260 i 261.